

ЕТНОЛОШКА ПРОУЧАВАЊА СМЕДЕРЕВА
И ОКОЛИНЕ*Миле Недељковић*СМЕДЕРЕВСКА НАХИЈА У ДЕЛОВОДНОМ ПРОТОКОЛУ
КАРАЂОРЂА ПЕТРОВИЋА

Сачуван у манастиру Враћевшници, упркос злехудим годинама расула и доста ломном времену поновног установљења српске слободе и државне независности, одакле га је архимандрит Гаврило Поповић извукао и предао умном Исидору Стојановићу. Деловодни протокол Карађорђа Петровића¹ спада у ред несумњиво најзначајнијих и врло поузданих извора за проучавање српског друштва почетком XIX века. Вођен у Тополи, овај важан извор за новију српску историју, мада без сачуваног почетног дела — недостаје првих 597 „протокулских“ записа — садржи више од хиљаду и сто дневнички веродостојних сведочанста са обиљем изузетно драгоцених података о последње непуне две године устаничке Србије Карађорђевог времена.

Време захваћено Деловодним протоколом, које је на светском плану у знаку Наполеоновог освајачког похода на исток, за Србију је било време грчевитих напора да се углави мир којим би се на спољном плану чувала независност муком и крвљу стечена, а у оквиру сопствених граница унутрашњи ред, дакле време „у основи неповољне спољнополитичке ситуације која је наговештавала нова тешка искушења“². Природно је да, стога, највише у њему и има података који се непосредно дотичу ових питања. Али у Деловодном протоколу, који поред историјске има и врло извесну књижевну вредност³, избија и у тим судбоносним данима врло жива слика унутрашњих прилика у српском друштву. Овом приликом, међутим, зауставили бисмо пажњу на етнолошкој страни те слике, омеђујући је, уз нека нужна одступања при поређењима, простором Смедеревске нахије.

Према једна од најмањих, али по гласу који су стекли њени становници — међу првим⁴, Смедеревска нахија, из које је у Карађорђево време била изузета Грочанска нахија, у погледу броја аката и писама што се на њу односе сразмерно је, у поређењу са другим нахијама, добро заступљена: педесет нумера, од којих 15 у 1812, а 35 у 1813. години. Пада у очи малобројност нумера у 1812, као и чињеница да у другој половини те године, тачније

од 4. августа до 31. децембра, нема ни једног јединог помена Смедеревске нахије. Самим тим, донекле бива разумљиво што је рођени Смедеревац, учесник и историчар устанка Анта Протић 1812. годину у својој „Повестници“ безмало прескочио.⁵

Уз то, скупа узете, ових педесет нумера у Деловодном протоколу су у погледу тематске разноврсности и садржинске подробности приметно штрурије од нумера које се односе на друге нахије и податке друштвеног живота у њима. Па ипак, и на основу тако језгровитог и делом само летимичног именовања података и појава, може се сагледати склоп околности у којима се налазила Смедеревска нахија у ове две одсудне устаничке године.

Одсуство и непомињање многих података у Смедеревској нахији у Деловодном протоколу, о чијем постојању знамо из других извора, може се објашњавати и разложном претпоставком да се, услед близине, комуницирање Вожда са главарима Смедеревске нахије није одвијало само протоколарно, и по мензулима, као и тиме да су на овом подручју управљале три војводе, од којих је двојици на знаменитом скупу у Орашцу 1804. нуђено, чак и од стране самог Карађорђа, вођство устанка⁶, па се стабилност управе, углед војвода, као и Карађорђево поверење у њих, огледају управо у поменутој оскудици података.

Посматрано са етнолошког становишта, подаци о Смедеревској нахији у Карађорђевом Деловодном протоколу, тематски прибрани, омогућују нам увид у више страна и манифестација народног живота с почетка деветнаестог века.

1. Становништво и насељавање. Док се у Деловодном протоколу на више места спомиње досељавање у Србију, као и спорови који настају у сукобу старинаца са придошлицама, подручје Смедеревске нахије се у овом контексту не наводи, што упућује на већу компактност становништва, као и поприличну насељеност овог плодног и богатог дела Шумадије. По Дробњаковићевим испитивањима, обављеним у јесен 1923. и лето 1924. године, око две петине домова у Смедеревском Подунављу и Јасеници чинили су домови старинаца и родова косовске селидбене струје за коју знамо да је једна од најранијих⁸. Пресудност ове струје, која је чувала и слободарске традиције, није доведена у питање свим каснијим премештањима становништва и сливањем, али у тањим млазевима, осталих селидбених струја на ово подручје. О већој засељености ових предела у времену првог устанка пружају доказе антрополошко-демографска испитивања заснована на статистичким подацима из 1791. и 1863. године⁹, према којима је насељеност у Карађорћевој Србији било од 12,5 до 14,1 становника на квадратни километар.

Једино насељење у Смедеревској нахији које бележи Деловодни протокол записано је као допуштење Ливадичанима да пређу у Орашје и несметано се населе, о чему се обавештавају војводе Вујица Вулићевић и Цинцар Јанко Поповић¹⁰. Но, овде је реч о сељакању у области житеља истог порекла, чак родбински повезаног, у оквиру четири села кроз које се повремено размештају. Предање које је Дробњаковић забележио: „Расељавање Ливада постала су данашња села Крњево, Велико Орашје и Трновча (у нашој области), и Ливадица (у пожаревачком округу)“¹¹, а у Крњеву има старих породица непознатог порекла који имају рођаке у Ливадици¹² — налази историјску потврду у Деловодном протоколу.

2. Локална управа у Смедеревској нахији не само да није задавала никаквих брига врховној власти, него јој је чак била и потпора:

2.1. Војводе, несумњиви нахијски прваци — Станоје Главаш, са ауторитетом који је као харамбаша стекао још пре устанка, Вуле Илић, прослављен у више окршаја на бојном пољу и Вујица Вулићевић, изабран стварно по жељи народа¹³ — сва тројица потврђена и касније у војводском чину, побратимском или кумовском везом зближени с Карађорђем, били су ослонац његовој власти, а сами, пак, нису, попут других војвода, чинили насиље у народу нити били грамзиви за богатством.

Ако се изузме мало прегоњење око села уз реку Раљу између Вула Илића Коларца и Вујице Вулићевића¹⁴, може се сматрати да је подела подручја и власти међу војводама у Смедеревској нахији била добро утаначена. Такође, више као морални став него конкретна примедба треба да буде схваћена и Вождова порука Станоју Главашу да са својим плуговима оре слободно колико може, а у сиротињу да не дира¹⁵.

2.2 Из других извора знамо ко су били капетани и буљубаше у Смедеревској нахији овога времена, али се они, ни именом ни чином, не помињу у Деловодном протоколу.

2.3. Кнезови и кметови, за које Вук каже да им је власт била још мања него под Турцима¹⁶, спомињу се у сасвим небитним питањима. Тако се кнезовима селским заповеда да не смеју да примају пошту¹⁷, тражи се једноставно од Вујице Вулићевића да пошаље осам кметова у Тополу¹⁸, или упутити кметове из Вранова као сведоке за отмицу девојке¹⁹.

3. „Планина“ као режим заједничког уређивања власништва и организовања сељачке земљишне својине²⁰, схваћена у економско-правном а не топографском смислу,²¹ постоји и штити се као установа у устаничко време, што се читије из писма Вулу Илићу у којем му се јавља да Кубрепчани не дозвољавају сечу планине.²²

4. Кулук — разложан, из вишег интереса, какав је онај у Белосавцима покрај Тополе, где Вожд уређује економију за војне и државне потребе, и за који се од Вујице Вулићевића тражи да пошаље плугове и пет кола,²³ али понекад и војводски осيون, због чега се Станоју Главашу поручује да житеље прекоморавских села, Глоговчане и Порадинце, не тера себи на кулук²⁴ — наслеђен као облик из турског времена, очито је био строго контролисан и сузбијан као злоупотреба општег бесплатног рада, о чему сведочи више писама Деловодног протокола упућених у друге нахије.

5. Трговина, вазда жива преко Смедерева, као природне капије, преносила се у унутрашњост.²⁵ Тако се из Тополе шаљу Вождови поверљиви људи Иван и Глигорије да у Смедереву набаве со,²⁶ што је у несумњивој вези са интензивнијим развојем сточарства тог времена и његовим увешаним значајем.²⁷ Највероватније је трговачки посао разлог издавању пасоша Миливоју и Миловану из Рамаће да коњима иду до Смедерева.²⁸ У живој трговини која се преко Смедерева одвијала, разумљиво је да је тим каналом доста оружја и муниције прибављено, како раније²⁹ тако и касније,³⁰ што се види из Вождовог тражења да Вујица Вулићевић положи рачуне о пређашњој џебани пренетој из Немачке.³¹

5.1. Значајан приход државној благајни доносило је издавање ђумрука, скела и кантара под закуп.³² Из Деловодног протокола дознајемо да је

кантар у Смедереву држао господин Јанко,³³ али се не види под којим условима.

6. Занати за које, очет са друге стране, знамо да су у Смедереву били развијени, помињу се у Деловодном протоколу само са становишта војних потреба и подизања тополског града. То је приликом потраге за Николом кумбарацијом, који је пошао из Пореча али још није стигао у Тополу,³⁴ или када се тражи да Вуле Илић пошаље мајсторе Ђуру Гогу са алатом у Тополу,³⁵ а Станоје Главаш пошаље Андреју неимара са целим друштвом у Тополу.³⁶

7. **Породични живот**, мада за нашу област само у неким детаљима овлашћено дотакнут у Деловодном протоколу, посредно се одсликава тако да може назирати структуру породице, понешто о начину склапања брака, деоби и наслеђивању.

7.1. У Србији тога времена, па према томе и у Смедеревској нахији, како су показала антрополошка истраживања, најчешћи је био нуклеарни тип породице.³⁷ Ово се потврђује и сталним распуштањем војске да би се обавили кућни и пољски радови,³⁸ јер знамо да задружне куће мање осећају одсуство мушкараца узетих у солдате него инокосне.

7.2. Отмица као начин склапања брака, иако је сам Карађорђе пре устанка иженио своје најближе момке баш отмицом девојака,³⁹ врло строго је сузбијана, па и у Вранову, где се збила.⁴⁰

7.3. Деоба браће или право на удео, када је у питању нова тековина, као што ју је стекао Вуле Илић, препушта се на вољу онеме ко је иметак стекао, јер Вулов брат „нити је шта донео, нити је каква добра учинио“.⁴¹

7.4. Мада се из Деловодног протокола не разазнају разлози одвојености (склањање, бекство у род, лутање?), наложено је Вулу Илићу да жене и децу из Страгара, што су се код њега затекли, отпреми за Тополу,⁴² а Петру Вересији дат пасош „да иде за ту живину“.⁴³ Занимљиво је да у Страгарима постоји род Вересића,⁴⁴ што даје могућност да се нека генеалогска истраживања обаве полазећи од Деловодног протокола, а да се реч „живина“, у значењу: укућани, чељад, одржала до почетком XX века у овом делу Шумадије.⁴⁵

8. **Судство** је било, као и за сваку нову државну творевину, стална брига власти. Реорганизација судство, спроведена 1811, одсликава се и у преписци Деловодног протокола. Совјет и Велики вилијетски суд се врло мало помињу у вези са Смедеревском нахијом у Деловодном протоколу, па и то углавном формално.⁴⁶ Ово се може тумачити делом тиме што је непосредно сам Вожд давао упутства и доносио решења судске природе, а делом тиме што су у повременим им подручјима пресуђивале саме војводе, поготову што су у повереним им подручјима пресуђивале саме војводе, поготову Совјет помиње у више од двеста, а магистрати у више од сто случајева. Посредно само дознајемо из писма Совјету и Вулу Илићу⁴⁷ да може да замени Радивоја, члана Магистрата, то јест судију, као и писара магистратског, а на њихово место, у договору са Вујицом Вулићевићем, постави нове, што је било у надлежности војвода.

8.1. Село као суд, мада се изриком сеоски судови не спомињу, јавља се као вид обичајне правне праксе, када се, у случају неког Петка који је слепце похарао, Вујици Вулићевићу препоручује да сазове вилајет,⁴⁸ али ће коначну пресуду донети Совјет.

8.2. Будући да се оправдано претпоставља да Карађорђев закон, донет пред крај устанка, није уопште уведен у живот,⁴⁹ то су судски поступак и доказна средства тврдокорно одржавали традицију обичајног и српског средњовековног права, које је оживело након турских освајања.⁵⁰

8.2.1. Сведочење, на које се позивају кметови из Вранова, јавља се и у поступку идентификовања Ристе Бојанића, чији се ортаци упућују из Смедерева у Совјет да посведоче што о њему знају.⁵¹

8.2.2. Признање, наравно после стављања на муке, на какве је Вујици Вулићевићу препоручено да стави Богдана из Крњева док не искаже која је сва зла починио и ко је још с њим у томе учествовао,⁵² узима се као неопходан и важан судски доказ.

8.2.3. Такође је практикован и свод, „општепознато доказано средство код свих словенских народа“,⁵³ што се закључује из давања пасоша на 12 дана Павлу и Петру Ризнићу из Бање код Тополе да иду у Смедеревску нахију да траже коње што су им погубљени,⁵⁴ а налазимо и суочење дужника и повериоца као начин ислеђивања.⁵⁵

8.3. Систем судских казни, доиста драконски, продужавао је дух средњовековља, што је донекле разумљиво у земљи која није могла да изађе на крај са разбојништвом и хајдучијом.

8.3.1. Лишење слободе, мада се реч апс помиње свега једном,⁵⁶ особито је било дуго, више од шест месеци, за разбојника Богдана из Крњева а и отмичари девојке, Јаков и Илија из Вранова, везани се спроводе до Тополе.⁵⁷

8.3.2. Суровост телесних казни особито је изражена у случају кажњавања Петка који је слепце похарао, због чега се одлучује да му буду извађене очи.⁵⁸

8.3.3. Смртна казна се извршила на месту злочина — вешањем, као и на исти начин, ако је у питању убица, на који је убиство извршено, на очиглед и за поуку окупљеног народа као обавезног учесника призора. Помениути Богдан из Крњева, за кога је унапред речено да треба да буде каштигован на месту злочина,⁵⁹ биће, по пресуди, обешен у Паланци „кад се скупи доста народа у неки дан празнични“. ⁶⁰ Такође пред народом треба у Великој Плани да буде уморен Вуча Бугарин — оном истом смрћу као што је он убио Ђор Јевту из истог села.⁶¹

9. Војска за устаничку Србију, која се као нова револуционарна и државна творевина ствара снагом и аргументом оружја и војне силе, представљала је прворазредну бригу. Разумљиво је, отуда, што је њој у Деловодном протоколу посвећено и највише нумера. Обука и увежбавање били су под непосредним старањем самог Карађорђа. Изврдавање и противљење војној обавези најстрожије је кажњавано, најчешће батинама, а понекад и са 300 камџија.⁶² Изузетака није било. Тако је наложено Вујици Вулићевићу да му се брат Никола и синовац Илија „уче егзерцирати“⁶³, а после распитивања о извесном кантарџији у Смедереву писано је Вулу Вулићу да и њега тера на егзерцир⁶⁴. Остављајући по страни устројство војске у којој се слуте телесна гарда — момци и регуларни стајаћи састав — уписници⁶⁶, као и оне нумере које се тичу спремања, наоружавања, одржавања војног реда, приправности, покрета, маневра и извршавања тактичких и оперативних задатака војске Смедеревске нахије — устрајаних бранилаца Делиграда у слому Србије, тре-

ба истаћи дубоко народни карактер ове војске. Српски народ, који у то време није имао других људи осим сељака, створио је, задахнут Карађорђевим војним талентом, „одлично дисциплиновану војну силу и изразито народну војску као ниједна друга“.⁶⁷ Војска Смедеревске нахије, која се на Морави и Делиграду држи и после пада Смедерева, тешко да може наћи премца.

* * *

У преломном, а кратком, времену огромних напора од 1804—1813, посебно у последње две од тих година, о чему имамо трага у Деловодном протоколу Карађорђа Петровића, Смедеревска нахија се указује као чврсто уређена устаничка област, солидно насељена, војнички спремна, чије је становништво, иако сложеног састава и порекла, уједињено у очувању слободарских тежњи и традиција, чувајући карактерне црте народног друштвеног живота и правних схватања из старине, допринело стварању услова за коначно стицање државне независности.

Напомене

1. Оригинални рукопис садржи нумере од 598 — 1735 и чува се у Архиву Српске академије наука и уметности у Београду под бр. 1399. а објавило га је, у готово беспрекорном препису и уз незнатна дотеривања Исидора Стојановића, Друштво српске словесности у Београду 1848. године под насловом *Деловодни протокол од 1812. Маја 21. до 1813. Августа 5. Кара-Борба Петровића, врховног Војда и Господара народа србског*.”
2. Мирослав Р. Борђевић, *Србија у устанку 1804—1813*, Београд, 1979, стр. 328.
3. Милисав Савић: О „Деловодном протоколу о ратовању крај Дрине“ Проте Матеје Ненадовића и другим мање познатим мемоарима и записима из првог српског устанка, „Кораци“, 1—2, Крагујевац, 1983, стр. 63.
4. Милан Б. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд, 1876, стр. 129.
5. Повестица Анте Протића, у књизи „Казивања о српском устанку 1804“ (приредила Драгана Самарџић), СКЗ, Београд, 1980, стр. 306—307.
6. *Копија историје сербске Јанићија Бурића*, у књизи „Казивања о српском устанку 1804“, стр. 35.
7. Боривоје М. Дробњаковић, *Смедеревско Подунавље и Јасеница*, СЕЗБ књ. XXXIV, Насеља књ. 19, Београд, 1925, стр. 255.
8. Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд, 1966, стр. 132.
9. Joel M. Halpern — E. A. Hammel, *Српско друштво у Карађорђевој Србији*, „Становништво“, год. XII—XIII, јули—децембар 1974 — јануар—јун 1975, Београд, 1977, стр. 151.
10. № 1097 и № 1098 Деловодног протокола од 23. фебруара 1813.
11. Б. Дробњаковић, нав. дело, стр. 215.
12. Исто, стр. 321.
13. Милан Б. Милићевић, *Поменик знаменитих људи*, Београд, 1888, стр. 72.
14. № 1035 од 5. и № 1036 од 6. јануара 1813.
15. № 1417 од 8. маја 1813.
16. Вук Стеф. Караџић, *Етнографски списи*, Београд, 1972, стр. 328.
17. № 822 од 5. јула 1812.
18. № 848 од 11. јула 1812.
19. № 897 од 4. августа 1812.
20. Сретен В. Вукосављевић, *Историја сељачког друштва, I*, Београд, 1953, стр. 224.
21. Никола Павковић, *Обичајно право*, чланак у Енциклопедији Југославије, т. 6, Загреб, MCMLXV, стр. 358.

22. № 1058 од 4. фебруара 1813.
23. № 1196 од 14. марта 1813.
24. № 1417 од 8. маја 1813.
25. Леонтије Павловић, **Смедерево у XIX веку**, Смедерево, 1969, стр. 46.
26. № 688 од 7. јуна 1812.
27. Т. П. Вукановић, **Производне снаге Србије у доба првог устанка**, „Врањски гласник“, књ. IV, Врање, 1968, стр. 10.
28. № 784 од 28. јуна 1812.
29. Граба из земунских архива, књ. III, Београд, 1969, стр. 574—577.
30. Леонтије Павловић, **Неколико података о снабдевању оружјем кнежевине Србије преко Смедерева и Дубравице од 1821. до 1837. год.**, „Весник Војног музеја“, бр. 13—14, Београд, 1968, стр. 193—204.
31. № 1574 од 11. јуна 1813.
32. Т. П. Вукановић, нав. дело, стр. 74.
33. № 1180 од 12. марта 1813.
34. № 1576 од 12. јуна 1813.
35. № 1216 од 18. марта 1813.
36. № 1463 од 18. маја 1813.
37. Joel M. Halpern..., op. cit., str. 151.
38. № 1371 од 30. априла и № 1509 и № 1510 од 28. маја 1813.
39. Казивање Гаје Пантелића, у књизи „Казивање о српском устанку 1804“, стр. 119.
40. № 896 и № 897 од 4. августа 1812.
41. № 609 од 26. маја 1812.
42. № 864 од 16. јула 1812.
43. № 865 од 16. јула 1812.
44. Б. М. Дробњакровић, **Јасеница**, Насеља књ. 13, Београд, 1923, стр. 356.
45. Јован Ердељановић, **Етнологска граба о Шумадинцима**, СЕЗБ књ. LXIV, Расправе и граба књ. 2, Београд, 1951, стр. 100.
46. № 658, № 887, № 1053, № 1049, № 1180.
47. № 1214 од 18. марта 1813.
48. № 887 од 18. јула 1812.
49. Драгослав Јанковић — Ружица Гузина, **Србија у XIX и почетком XX века**, у књизи **Историја држава и права југословенских народа**, Београд, 1964, стр. 204.
50. Никола Павковић, нав. дело, стр. 359.
51. № 1053 од 27. јануара 1813.
52. № 658 од 7. јуна 1812.
53. Никола Павковић, нав. дело, стр. 359.
54. № 748 од 21. јуна 1812.
55. № 798 од 30. јуна 1812.
56. № 1049 од 26. јануара 1813.
57. № 896 од 4. августа 1812.
58. № 887 од 18. јула 1812.
59. № 685 од 7. јуна 1812.
60. № 1050 од 26. јануара 1813.
61. № 1336 од 17. априла 1813.
62. Вук Стеф. Караџић, **Историјски списи**, Београд, 1969, стр. 278.
63. № 860 од 15. јула 1812.
64. № 1216 од 18. марта 1813.
65. № 865 од 16. јула 1812 и № 1639 од 25. јуна 1813.
66. № 1555 од 9. јуна 1813.
67. Никола Радојчић, **Стварање војске у Караборћевој Србији**, **Летопис Матице српске**, књ. 340, св. 2, Нови Сад, 1934, стр. 161.